

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ

УДК 37.018.51(477):33.057.7

Ганна Іванюк

Київський університет імені Бориса Грінченка

ORCID ID 0000-0001-7758-5121

DOI 10.24139/2312-5993/2019.05/217-234

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН (1991–1999)

У статті висвітлено особливості становлення освітньої політики в незалежній Україні щодо функціонування сільської школи, розкрито основні стратегії її розвитку. За результатами статистичного аналізу подано специфіку розвитку її мережі. Уточнено вдосконалення змісту освіти та підготовки вчителя до роботи в соціальнокультурному середовищі села на засадах особистісно орієнтованої парадигми. Охарактеризовано сутність пріоритетних напрямів модернізації сільської школи в умовах розбудови ринкових відносин в Україні в історико-педагогічному поступі 1991–1999-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: сільська школа, модернізація, державний стандарт змісту освіти, зміст освіти, державна освітня політика, шкільна мережа, навчальні плани, рівні підвищення кваліфікації вчителя сільської школи, навчальні плани і програми підвищення кваліфікації.

Постановка проблеми. Освіта в сучасному міжкультурному вимірі розглядається в руслі стратегій поступу як держав, так і людської цивілізації загалом. Тому чільне місце в цьому контексті належить загальноосвітній школі, що покликана вирощувати майбутніх громадян, готових до творення гідних умов для себе, співпраці з людьми, які мають різні погляди та збереження і примноження земних благ.

Для розроблення ефективних шляхів модернізації функціонування закладів загальної середньої освіти в Україні, зокрема в сільській місцевості, необхідним є осмислення особливостей її поступу в умовах ринкових відносин (1991–1999).

Зміна соціально-економічних пріоритетів у незалежній Україні (1991–1999) викрила слабкі сторони фінансування та матеріально-технічного забезпечення сільської школи. З одного боку, трансформація економічної системи на умовах ринку товарів і послуг, втрата зв'язків між ланками вертикалі управління зумовили певну стагнацію щодо матеріально-технічного забезпечення сільських шкіл: вони розвивалися за інерцією. З іншого боку – з'явилися паростки педагогічних новацій, пошуку варіативних шляхів розвитку сільської школи.

До чинників, що поставали на заваді оновлення діяльності сільської школи, віднесено обмеження фінансування, упровадження інформаційних технологій, брак кадрового забезпечення.

На поступ сільської школи в умовах становлення та розвитку ринкових відносин у всіх сферах господарювання, значною мірою впливали соціальні, економічні, демографічні та педагогічні чинники. Соціальні чинники увиразнювалися взаємозв'язками та взаємовпливами суб'єктів соціокультурного середовища (заклади культури, сільськогосподарські приватні та колективні господарства, органи місцевого самоврядування) і сільської школи. Економічні чинники визначалися багатокладністю форм господарювання (приватне, колективне, одноосібне – фермерське) та диференціацією освітніх потреб і запитів різних груп населення села щодо освіти їхніх дітей, актуалізацією особистісних потреб учня в освітньому продукті, що може мати значущість у соціокультурному середовищі села. На поступ школи, що функціонувала в сільській місцевості, суттєво впливала демографічна ситуація, а саме: зменшення чисельності мешканців сіл. Особливість діяльності школи в сільській місцевості полягала у зростанні педагогічних інновацій. Досвід цих років може бути використано та адаптовано в сучасних умовах реформування загальної середньої освіти.

Аналіз актуальних досліджень. Студіювання пріоритетних напрямів поступу сільської школи України в умовах становлення ринкових відносин (1991–1999) дає підстави вважати, що освіта як соціокультурна категорія характеризується тяглістю. У першій половині 90-х років ХХ століття на розвиток сільської школи в Україні впливали напрацювання вчених попередніх періодів: (І. Лернер) ідея інтеграції змісту освіти, структурування його за освітніми галузями (Лернер, (1980), яка включає знання про природу, суспільство, техніку, людину, способи діяльності; досвід уже відомих способів діяльності, навичок і вмінь; досвід творчої діяльності, що втілюється в оригінальній продуктивній діяльності, яка не має аналогів; досвід емоційно-ціннісного ставлення до явищ дійсності. В українській педагогіці ці питання знайшли втілення у працях С. Гончаренка, Ю. Мальованого (Гончаренко та Мальований, 1993, с. 51–56), О. Савченко (Савченко, 2000, с. 23-28), де йдеться про зміну методологічних засад формування змісту загальної освіти. О. Савченко у статті «Фактори впливу на якість загальноосвітньої середньої освіти в сільській місцевості» (Савченко, 2000, с. 7-14) характерними особливостями розвитку мережі вважає її нерівномірність та нераціональність.

Мета статті – висвітлити пріоритетні напрями становлення освітньої політики в незалежній Україні щодо функціонування сільської школи,

розвитку її мережі, удосконалення змісту освіти учнів у соціальнокультурному середовищі села в умовах розбудови ринкових відносин (1991–1999).

Методи дослідження – загальнонаукові: історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, хронологічний – для вивчення суперечностей, виявлення пріоритетних напрямів модернізації сільської школи в Україні в поступі 90-х років ХХ століття. Проблемно-генетичний – для характеристики і реконструкції функціонування сільської школи в Україні як інтегрованого соціально-педагогічного педагогічного явища. Конкретно-історичний – з метою аналізу документів, що визначали розвиток сільської школи.

Виклад основного матеріалу. Історико-педагогічна реконструкція розвою сільської школи України в хронологічному відрізку 1991–1999 рр. дала змогу виявити такі пріоритетні напрями – освітня державна політика, відродження культуротворчої функції сільської школи, удосконалення змістово-методичного та матеріально-технічного забезпечення діяльності сільських шкіл, реструктуризація шкільної мережі та розвиток шкіл нових типів і структур.

За результатами історико-педагогічного аналізу з'ясовано, що у звітах Міністерства освіти України за 1991–1993 рр. сільська школа не виділялася в окрему категорію. З прийняттям Україною Акту про незалежність (1991) на часі було приведення нормативно-правової бази розвитку загальної середньої освіти до вимог суспільства.

Сільська школа в ці роки функціонувала в суперечливих умовах становлення приватної власності та ринкової економіки в сільськогосподарському секторі України, що зумовило руйнування традиційної (колгоспної) соціальної, виробничої, комунікативної інфраструктури села. У цей період розвиток сільської школи, у першу чергу, гальмувався розривом усталених зв'язків із колективними господарствами, оскільки фермерські господарства не мали суттєвого впливу на розвиток матеріально-технічної бази сільських шкіл.

У нормативних документах про освіту, що були затверджені в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст., сільська школа не була виокремлена із загального контексту системи освіти, що мала загальнодержавний характер. Це відбулося лише після прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи (1999)» (*Постанова Кабінету Міністрів України*, с. 154-156).

Концептуальні засади реформи загальної середньої освіти в незалежній Україні репрезентовані Державною національною програмою «Освіта» («Україна ХХІ століття») (*Державна національна програма*

«Освіта»: Україна XXI століття). Програма стала квінтесенцією науки та практики й отримала схвалення і підтримку Першого з'їзду педагогічних працівників України (грудень 1992 р.), її було затверджено Кабінетом Міністрів України (постанова № 896 від 3.11.1993 р.).

Зміни соціально-економічного та політичного устроїв в Україні (1991), розвиток суверенної держави зумовили нове бачення освіти, що знайшло своє відображення в Законі України «Про освіту» (зі змінами і доповненнями, внесеними Кабінетом Міністрів України, в новій редакції) (*Закон України «Про освіту», 2011, с. 11*).

Цей закон утвердив розвиток закладів освіти різних форм власності; відкритий характер освіти, право вибору профілю навчання відповідно до здібностей та інтересів тих, хто навчається; окрім очної, вечірньої та заочної форм навчання та екстернату, введено педагогічний патронаж (*Закон України «Про освіту», 2011, с. 12*). У Законі України «Про освіту» визначені її гуманістично спрямовані принципи, а саме: доступність, рівність, гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей, незалежність освіти від політичних партій, взаємозв'язок із освітою інших країн, гнучкість системи освіти, єдність і наступність системи освіти; безперервність і різноманітність освіти; поєднання державного управління та громадського самоврядування в освіті (*Закон України «Про освіту», 2011, с. 12-13*).

У першій половині 90-х років ХХ ст. законодавчо унормовано стратегічні межі державних стандартів освіти та вимоги до закладів загальної середньої освіти. Запроваджено державну атестацію закладів загальної середньої освіти й посилено роль місцевих органів управління освітою. На них покладено контроль за відповідністю послуг, які надаються закладами освіти, державним стандартам; прийняття рішень про створення спеціалізованих закладів освіти – шкіл, колегіумів, ліцеїв, гімназій тощо та про створення, реорганізацію або ліквідацію закладів освіти (*Закон України «Про освіту», 2011, с. 15, 17*).

У п. 4 ст. 36 вказаного вище закону прописано, що в сільській місцевості школи I ступеня створюються незалежно від кількості учнів «...за рішенням місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування». На цьому етапі виписано наміри держави стосовно збереження та розвитку малочисельних початкових шкіл (I ступеня): «За рішенням місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування можуть створюватися навчально-виховні об'єднання «школа – дитячий садок», «школа та групи продовженого дня»» (*Закон України «Про освіту», 2011, с. 32*).

Позитивним було те, що на законодавчому рівні унормовано також створення профільних класів (на базі середніх загальноосвітніх шкіл) з поглибленим вивченням окремих предметів або початкової допрофесійної підготовки, спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, різних типів навчально-виховних комплексів, об'єднань; для працюючої молоді можуть створюватися змінні, вечірні школи, групи з очною, заочною формами навчання при загальноосвітніх школах (*Закон України «Про освіту»*, 2011, с. 24).

Виявлено, що розбудова сільської школи в незалежній Українській державі потребувала серйозної фінансової та організаційної підтримки. Стратегії розвитку сільської школи в незалежній Україні окреслено в указі Президента України «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти» від 2 червня 1998 року №580/98 (*Указ Президента України*, с. 95-96), яким також зобов'язано уряд України «...забезпечити за наявності контингенту дітей шкільного віку та пішохідної доступності шкіл збереження мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості для учнів 1–9 класів» (*Указ Президента України*, с. 95-96).

З'ясовано, що на державному рівні розроблялися стратегії підтримки розвитку сільської школи. У липні 1999 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи». Цей документ розроблено відповідно до пріоритетів розвитку загальної середньої освіти, що визначені в законах України «Про освіту», «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17.10.1990 р. №400-XII, Указі Президента України від 2 червня 1998 р. №580 «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти». У цій постанові окреслено стратегії розвитку сільської школи в нових соціально-економічних умовах Української держави. Зокрема, в констатувальній частині означеного документа підкреслено значущість сільської школи в структурі загальної середньої освіти України. Відмічено, що мережа шкіл та її структура не відповідають «освітнім, оздоровчим та культурним» потребам мешканців сільської місцевості. Намітилося відставання сільської школи порівняно з міською, «що створює нерівноцінні умови для навчання і розвитку сільських та міських дітей. ... фактично половина сільських населених пунктів не має загальноосвітніх навчальних закладів» (*Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті*, с. 154, 155).

Наведену вище постанову можна розглядати як спробу нівелювання негативних тенденцій у розвитку сільської школи, що виявлялися у скороченні будівництва шкіл та дефіциті коштів на їх капітальний ремонт;

неналежного забезпечення підручниками. Постановою «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи» уряд України також затвердив «Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості», окресливши в ньому пріоритетні шляхи розвитку шкіл у сільській місцевості. Значна увага приділялася вдосконаленню мережі закладів загальної середньої освіти відповідно до потреб сіл, районів. Новацією цього документа є вимога щодо відкриття в сільській місцевості навчально-виховних комплексів «школа – дошкільний заклад». У п. 4 постанови передбачено «...створення сприятливих умов для отримання учнями загальної середньої освіти в сільській місцевості і гірських районах» (*Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті*, с. 156).

Значна увага приділялася навчально-методичному забезпеченню диференційованого навчання учнів малокомплектних шкіл, розробленню нормативно-правової бази індивідуального навчання учнів у загальноосвітніх закладах (*Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999–2005 роках*, с. 158). Нагальною потребою було вдосконалення науково-методичного забезпечення функціонування сільської школи, яке б урахувало економічні, соціальні, демографічні та організаційні особливості цього навчального закладу. З цією метою заплановано розроблення змісту факультативних навчальних курсів, програм, а також підготовку методичних посібників з актуальних проблем виховання учнів сільських шкіл; навчальних програм і науково-методичних посібників для підготовки та перепідготовки вчителів сільських шкіл (*Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999–2005 роках*, с. 159).

Пошук шляхів модернізації національної системи освіти і сільської школи, зокрема, відображено в низці документів. Автори «Національної доктрини розвитку освіти в XXI столітті» (*Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті*) поставилися свідомо до розуміння того, що за умов розвитку ринкових відносин на селі школа не може відставати від змін у житті або розвиватися за аналогією з міською школою. У нових умовах для учнів сільських шкіл важливими були розв'язання завдань, що пов'язані із засвоєнням конкретних сфер життєдіяльності в соціокультурному середовищі села, розвитком особливих способів мислення, нестандартних моделей світосприйняття. Серед важливих завдань сільської школи – вироблення в учнів конструктивного мислення, що дало б молодому мешканцеві села змогу відчувати гордість за культурно-історичне минуле й одночасно усвідомлювати себе повноцінним учасником суспільного життя, здатним до

самореалізації та самовибору, відповідальним за особисту діяльність і функціонування сільської громади.

В умовах становлення ринкової економіки та цивілізаційних викликів трансформувалася мета шкільної освіти: від моделі засвоєння знань, умінь, навичок – до особистісно орієнтованої, розвитку особистісно-значущих пізнавальних смислів, що ґрунтуються на внутрішньошкільній диференціації мети і завдань, пошуків шляхів їх вирішення та продукту освітньої діяльності.

Перехід середніх загальноосвітніх шкіл на одинадцятирічний термін навчання учнів та запровадження нової структури початкової школи, уведення навчання дітей із шестирічного віку – ці зміни здійснювалися як у сільських, так і в міських школах. У 90-х роках ХХ ст. в сільській місцевості утверджувалася ступенева структура загальноосвітньої школи: I ступінь – початкова школа; II ступінь – основна школа; III ступінь – старша школа, які відповідно забезпечували початкову, неповну загальну (середню базову) та повну загальну середню освіту.

У перше десятиліття незалежної України пріоритетним напрямом модернізації сільської школи було вдосконалення мережі (державної, комунальної, приватної форм власності), закладів загальної середньої освіти різних типів і структур.

Вивчення документів Колегії Міністерства освіти України (статистичні звіти) засвідчує приклади відродження ідей української національної школи в закладах загальної середньої освіти сільської місцевості. Так, у Дубнівському, Сарнівському, Здолбунівському районах Рівненської області в закладах загальної середньої освіти відроджували народне мистецтво Полісся, художні промисли. У сільських школах Львівщини – започаткували роботу музеї народознавства. В Івано-Франківській області (с. Яворів Косівського району) отримала визнання на всеукраїнському рівні «Концепція гуцульської школи»; у Снятинському районі в закладах загальної середньої освіти були організовані музеї історії краю, започаткували роботу народні світлиці, народознавчі осередки. Поширенню культурознавчої домінанти змісту загальної середньої освіти сприяло введення в навчальний план 1–11 класів предметів «Народознавство», «Історія України», «Географія України», «Етнографія». При вивченні української та іноземної мов у школах сільської місцевості класи ділилися на підгрупи, що сприяло забезпеченню індивідуального підходу стосовно підвищення якості загальноосвітніх дисциплін гуманітарного циклу (*Протоколи засідань колегії та документи до них*, арк. 58-60).

Гальмівними чинниками вдосконалення діяльності сільської школи в 90-х роках ХХ ст. були суперечності між задекларованими завданнями й економічним, фінансовим рівнем держави та спроможності органів місцевого самоврядування забезпечити розвиток матеріально-технічної бази, соціального захисту вчителів і учнів сільських шкіл. Руйнування господарської інфраструктури часів радянської доби, налагодження ринкових виробничих відносин іще більше віддалили сільську школу від джерел фінансування.

Пріоритетним напрямом модернізації міської школи України в умовах становлення ринкових відносин (90-ті рр. ХХ ст.) вважаємо відродженням культуротворчої функції сільської школи з позитивною тенденцією до гуманізації освіти. Чільне місце відводилося оновленню змісту безперервної освіти: від дошкілля – до загальної середньої, професійної, вищої та післядипломної освіти, що ґрунтується на ідеї освіти людини впродовж життя. На часі було створення умов для поєднання навчання й виховання особистості громадянина України; удосконалення змісту освіти на засадах гуманізації та гуманітаризації (Гончаренко та Мальований, 1993, с. 51-56). Визначено Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів початкової школи, розроблено галузеву структуру змісту загальної середньої освіти. Базовий навчальний план складався з двох компонентів: інваріантного та варіативного (*Закон України «Про загальну середню освіту»*, 2003). Ідеї варіативної освіти активно впроваджували у практику роботи й сільських закладів загальної середньої освіти.

Зазначимо, що зміст загальної середньої освіти учнів сільських шкіл України в 90-ті роки ХХ ст. формувався з урахуванням соціокультурного підходу з метою розвитку всебічно підготовленої до життя за нових умов життєздатності особистості, здатної на основі академічних знань розв'язувати практичні завдання життя в сільській місцевості. Означений підхід визначає відкритість школи соціокультурному середовищу, використання природної, предметно-культурної, виробничої сфер, а також залучення до проведення уроків музеїв, бібліотек, історико-культурного середовища та формування навчально-виховного середовища з урахуванням соціокультурних, соціально-економічних та інших чинників, проаналізованих у нашому дослідженні.

Через призму соціокультурного підходу освіта розглядається як засіб формування особистості – творця. Життєздатність особистості ми трактуємо як інтегральну якість особистості: володіння сукупністю різних здібностей, ціннісних орієнтацій, базових знань, що є визначальними. До

них належать ключові здатності: до незалежного самостійного мислення; до комунікації; особистої відповідальності за свої вчинки, здоров'я; до захисту своїх прав; здатність і готовність до співробітництва, уміння працювати в групі; до творчого розв'язання завдань; переборювати труднощі, проявляти ініціативу; здатність і готовність до самоосвіти.

У контексті гуманістичної особистісно орієнтованої освітньої парадигми визначальною є аксіологічна складова освітньої діяльності, яка визначає соціокультурний розвиток учня сільської школи, а його особистість дає змогу розглядати як центр освітньої діяльності (Романенко, 2002, с. 29).

Аналіз протоколів засідань Колегії Міністерства освіти, інших документів, доповідної записки про Концепцію середньої освіти та проект Базового навчального плану загальноосвітньої школи (*Протоколи засідань колегії №№ 6-8*, арк. 66-83) дає можливість характеризувати нові пріоритети в змісті шкільної освіти, завдяки яким ідеологічну та політичну складові було замінено знаннями про людину та її цінності, національну та загальнолюдську культури. Пріоритет надано гуманітаризації змісту навчальних дисциплін, його наближення до потреб особистості.

Відповідно до актуальних пріоритетів розвитку шкільної освіти учнів, базовий навчальний план для початкової, основної та повної середньої школи розроблено з урахуванням інваріантної та варіативної складової. Сільська школа не розглядалася як окрема структурна освітня одиниця, особливість змісту освіти визначала варіативна складова. Значним поступом щодо навчально-методичного забезпечення загальноосвітньої підготовки учнів (сільських і міських шкіл) були рішення Колегії Міністерства освіти України від 23.09.1992 р., протокол №4/12 «Про початок нового 1992/1993 навчального року в закладах України» (*Протоколи засідань колегії та документи до них*, арк. 47-48).

Позитивним чинником було розроблення варіативних навчальних планів. Їх чисельність становила 60 варіантів (без диференціації на сільську та міську школи). Їх особливістю був різний ступінь інтеграції навчальних курсів, варіативності змісту з 5-денним режимом навчальних занять. Навчальні плани розроблено й для шкіл з профільним навчанням, а також спеціалізованих шкіл. Зазнали змін та деполітизації програми з гуманітарних дисциплін, а програми з природничих дисциплін було укладено за принципом різнорівневої диференціації навчання (*Протоколи засідань колегії та документи до них*, арк. 48).

Розроблено нові навчальні плани на основі Типового навчального плану-схеми загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим

вивченням предметів для гімназій, ліцеїв, колегіумів, спеціалізованих шкіл та профільних класів.

Інформаційно-технологічне суспільство зумовило новий характер праці, а отже, й освіти людини. Школа зробила поступ від нормативно-знанневої парадигми до особистісно орієнтованої, що відображає здійснення її людинотворчої функції. З метою перебудови трудової підготовки учнів з урахуванням соціально-економічних особливостей регіонів школи отримали право вибору її змісту та форм: соціальних, етнографічних та демографічних. Це дало поштовх до введення у зміст освіти культурознавчого змісту (народних ремесел).

Відповідно до запитів суспільства розроблено диференційовані навчальні плани з трудового навчання з різною кількістю годин для різних типів середніх загальноосвітніх навчальних закладів: загальноосвітніх шкіл, загальноосвітніх шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, загальноосвітніх шкіл з професійною підготовкою. Для учнів 7–8 класів розроблено кілька орієнтовних тематичних планів з трудового навчання. У змісті курсу враховувалися стратегія соціально-економічного розвитку суспільства, потреби галузей промислового та сільськогосподарського виробництва району, села в кадрах. Педагогічні колективи отримали можливість ініціювати напрями визначення змісту та форм трудового і професійного навчання (Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР ЦК Компартії України та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, листування), арк. 73).

Варіативна частина Базового навчального плану передбачала вивчення окремих предметів за бажанням учнів та їхніх батьків, введення годин для індивідуальних та групових консультацій, трудову підготовку школярів, а також вивчення етнокультури, відроджених національних цінностей народу, традицій, збереження соціокультурного середовища.

Школа отримувала право вибору навчальних програм, проте не всі вони проходили належну апробацію. Часто програми не підкріплювалися відповідними підручниками, посібниками. У навчальному плані недостатньо були представлені предмети, спрямовані на розвиток творчого мислення учнів: «Художня праця», «Креслення». Гальмівним чинником забезпечення якісної освіти в сільській школі була недостатня технічна та навчально-методична база курсу «Інформатика». У малочисельних, віддалених від районних центрів школах учні вивчали цей курс без комп'ютерів.

Варіативність змісту освіти відкрила для сільських шкіл широкі можливості для впровадження в освітній процес цінних для сільського

соціуму навчальних курсів відповідного змісту, а саме: «Основи фермерського господарства», «Основи економіки та ведення особистого господарства», «Краєзнавство та етнографія», «Історія краю».

Аналіз функціонування закладів загальної середньої освіти сільської місцевості в різних областях України показав загальну тенденцію: сільська школа позитивно сприйняла ідею варіативної освіти.

Результати аналізу статистичних звітів Міністерства освіти України, неопублікованих матеріалів (з досвіду роботи сільських шкіл у 90-ті рр. ХХ ст.), наукових праць із проблем функціонування сільських шкіл указують на актуалізацію розбудови в сільській місцевості мережі шкіл, адекватної до нових соціальних, економічних, культурних умов, які на той час склалися в незалежній Україні.

Аналіз статистичних звітів, інформацій, доповідних записок Міністерства освіти України (1992–1999 рр.) дає підстави говорити про домінування сільських шкіл у структурі закладів загальної середньої освіти України. Розвиток мережі шкіл у сільській місцевості відбувався під впливом економічних, демографічних чинників. Історично склалося так, що в більшості південно-східних регіонів країни (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області) переважали міські поселення, тому сільські школи становили менше половини загальної кількості. А от у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Хмельницькій та Чернігівській областях, де домінували сільські поселення, кількість сільських закладів загальної середньої освіти сягала від 75,0 % до 87,0 % від загальної їх кількості. На селі функціонували понад 90,0 % від суцільної кількості початкових шкіл. У загальній мережі сільських закладів загальної середньої освіти початкові школи становили 19,0 %, а контингент учнів у них – усього 2,6 % (у містах початкові школи склали 4,8 %, контингент учнів у них – 0,3 % від загальної кількості учнів) (*Розвиток загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості у 1995–1999 рр.*, с. 3-21).

Демографічні чинники мали суттєвий вплив на розвиток структури сільських шкіл та їх чисельність, що засвідчує динаміка шкільної мережі. Розвиток мережі закладів загальної середньої освіти за кількісними показниками дає підстави твердити про наявність суперечливих тенденцій. За результатами вивчення статистичних звітів Міністерства освіти України з'ясовано, що в кількісному вимірі мережа сільських початкових і восьмирічних шкіл зменшувалась у всіх областях України. Поступове зменшення припливу учнів до перших класів спостерігалось з 1994 р., що відбилося на загальній структурі шкільної мережі. Кількість дітей,

прийнятих до перших класів у школах сільської місцевості, зменшилася на 20,2 тис. осіб (*Статистичні дані до засідання колегії Міністерства за підсумками 1994 р.*, с. 7). Тенденція до зменшення кількості початкових шкіл була особливо помітна в Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Миколаївській, Одеській, Чернігівській областях (*Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти*, арк. 50), оскільки в них відбувалась активна міграція сільського населення до міст з метою пошуку роботи.

Середня наповнюваність сільської початкової школи в 1997–1998 н.р. зросла за рахунок перерозподілу учнів у закладах загальної середньої освіти, що був зумовлений скороченням окремих шкіл і класів. У початковій школі сільської місцевості середня наповнюваність становила 17,6 учня (у містах – 27,3 учня) (*Статистичний збірник. Середні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1997–1998 рр.)*). На Волині, Закарпатті, Львівщині, Рівненщині, Тернопільщині, Хмельниччині майже третину загальної кількості сільських шкіл склали заклади загальної середньої освіти I ступеня. Загалом, починаючи з 1994 р., мережа шкіл I ступеня йде на спад. Таку негативну динаміку мережі зумовили соціально-економічні та демографічні чинники, а саме: незадовільний підвіз дітей до школи, розрив зв'язків шкіл із колгоспами, зменшення чисельності мешканців малих сіл, економічна депресія, занепад сільського господарства.

Відповідно до статистичних даних Міністерства освіти України в сільській місцевості були поширені малочисельні школи I–II ступенів (провідна школа), які фактично склали головну ланку сільської мережі загальноосвітніх навчальних закладів – понад 38,0 % від загальної кількості сільських шкіл. Натомість контингент учнів у них становив лише 26,3 %. Для порівняння: у міських поселеннях шкіл I–II ступенів було трохи більше 13,0 %, а учнів, які навчалися в них, майже 47,0 % (*Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)*, с. 10).

Найбільше закладів загальної середньої освіти I–II ступенів функціонувало у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській областях. У Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Херсонській областях та в Автономній Республіці Крим цей показник сягав лише від 45-ти до 110-ти одиниць. У восьми областях України (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Київська, Луганська, Одеська) та в АР

Крим у другій половині 90-х років ХХ ст. кількість шкіл I–II ступенів дещо стабілізувалась (*Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)*, с. 11).

Статистичні дані Міністерства освіти України підтверджують цей висновок вченої: справді, у процесі формування мережі закладів загально середньої освіти в сільській місцевості простежувалася нерівномірність їх розташування. Так, у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Херсонській областях та в Автономній Республіці Крим, наприклад, у ті роки кількість загальноосвітніх шкіл I–III ступенів становила 55,0 % – 65,0 %, натомість у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях – усього 22,0 % – 37,0 %. Нерівномірність розташування мережі закладів загальної середньої освіти спричинила значні труднощі для населення, активізацію міграції мешканців сіл до великих населених пунктів (*Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)*).

Структуру мережі закладів загальної середньої освіти в сільській місцевості в 90-х роках ХХ ст. характеризувало й таке явище, як неповнокомплектність, тобто функціонування сільських закладів загальної середньої освіти I–II та I–III ступенів, у яких були відсутні окремі класи. Такі заклади загальної середньої освіти функціонували зазвичай у невеликих селах і тих, що територіально були розташовані біля міст (внутрішня міграція мешканців села тут була більше відчутною).

Гальмівним чинником розвитку мережі сільських закладів загальної середньої освіти було зниження наповнюваності шкіл і класів через зменшення кількості дітей шкільного віку. За даними Міністерства освіти України, в середньому на сільську школу припадало 149 учнів, а середня наповнюваність класів – 17 учнів (1992 р. – відповідно 144 учні та 15,4 учня на клас). Спостерігалася нерівномірність наповнюваності учнів у сільських школах і класах. Наприклад, якщо на одну школу в Автономній Республіці Крим припадало 338 учнів, у Закарпатській області – 223, Чернівецькій – 231, Одеській – 201, Івано-Франківській – 200, то в Чернігівській – 91, Хмельницькій – 98, Волинській – 107, Житомирській – 109, Тернопільській – 113, Сумській – 112 учнів (*Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)*). Аналіз показників щодо функціонування сільської школи, що подані в документі «Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міністерства освіти України (1992–1996)» (*Статистичні*

дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)), свідчить, зокрема, про те, що загальна кількість шкіл I–III ступенів становила майже 43,0 % від усіх сільських шкіл, а чисельність учнів у них – 71,1 %. Загалом в Україні кожні три з чотирьох сільських учнів навчалися в загальноосвітніх школах I–III ступенів. Одна середня школа припадала на п'ять населених пунктів. У Львівській обл., наприклад, – на 8,8 населених пунктів, або у 3,5 рази більше, ніж у сусідній Чернівецькій обл. Вивчення статистичних даних про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міністерства освіти України (1992–1996 рр.) свідчить про певну нетривалу позитивну динаміку закладів загальної середньої освіти I–III ступенів. Кількість закладів загальної середньої освіти I–III ступенів на селі зростала до 1996 р., проте вже з 1997 р. чисельність їх щороку зменшувалася на 142 одиниці, а учнів – на 1,2 тис. осіб. Найбільше скоротилася кількість закладів загальної середньої освіти I–III ступенів у Вінницькій, Київській, Харківській, Черкаській областях та в Автономній Республіці Крим (*Статистичний збірник. Середні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1997–1998 рр.)*; *Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)*, с. 10-14).

Історико-педагогічні дослідження специфіки сільської школи, на відміну від урбанізованої міської школи, аналіз її діяльності та розвитку (1991–1999), специфіки її культурно-освітньої та соціальної місії в соціокультурному середовищі села розкривають сутнісні характеристики пріоритетних напрямів її модернізації.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. За результатами історико-педагогічної розвідки виявлено позитивні чинники, що впливали на пріоритетні напрями модернізації школи в сільській місцевості в умовах становлення ринкових відносин в Україні. На часі було вдосконалення державної освітньої політики щодо діяльності сільської школи, створення умов для сільських школярів щодо рівного (з міськими) учнями доступу до якісної освіти. Доведено, що школа в сільській місцевості розвивалася в контексті загальноукраїнської нормативно-правової бази (як і міська), однак вона мала свої особливості, що виявлялися в тісних зв'язках із соціально-культурним середовищем, економічними і природними осередками.

Посилення соціокультурних зв'язків сільської школи (з родинами учнів, сільською громадою) актуалізувало особисту моральну відповідальність учителя, його готовність жити й творити в соціокультурному середовищі села.

На діяльність сільських шкіл впливала демографічна та економічна криза, що спричинили таке явище, як малочисельність і неповнокомплектність. Збільшення частки таких шкіл зумовило зміну фахових вимог до вчителя, який викладав два і більше предметів.

Модернізація сільської школи в умовах ринкових відносин зумовила нове бачення функцій сільського вчителя – учасника освітнього процесу. На державному рівні розроблено концептуальні ідеї та методологічні засади оновлення змісту професійно-педагогічної та загальнокультурної підготовки сільських педагогів. Актуальною для подальшого вивчення є проблема підготовки вчителя до діяльності в соціокультурному середовищі села.

ЛІТЕРАТУРА

- Гончаренко, С. У., Мальований, Ю. І. (1993). Соціально-педагогічні проблеми розбудови української школи. *Рідна школа*, 4, 51-56 (Honcharenko, S. U., Maliovanyi, Yu. I. (1993). Socio-pedagogical problems of building a Ukrainian school. *Native school*, 4, 51-56).
- Державна національна програма «Освіта»: Україна XXI століття (1994). К.: Райдуга (*State National Program «Education»: Ukraine XXI Century* (1994). K.: Raiduha).
- Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР ЦК Компартії України та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, листування). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 17, спр. 42, 201 (Documents sent to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, the Council of Ministers of the UkrSSR of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and other state bodies on issues of public education (information, correspondence). *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 17, case 42, 201).
- Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, листування). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 17, спр. 81, 113. (Documents sent to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, the Council of Ministers of the UkrSSR and other public authorities on issues of public education (information, correspondence). *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 17, case 81, 113).
- Закон України «Про загальну середню освіту» (2003). *Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI ст.*: В 3-х кн. К., 2003. Т. 3. Модернізація освіти (Law of Ukraine “On General Secondary Education” (2003). *Scientific-educational potential of the nation: look at XXI cen.* In 3 book. K. 2003. Vol. 3. Modernization of education).
- Закон України «Про освіту» (2011). *Освіта України*. Нормативно-правові документи К.: Міленіум (Law of Ukraine “On Education” (2011). *Education of Ukraine*. Normative-legal documents. K.: Milenium).
- Киричук, О. В. Проблеми та перспективи розвитку психолого-педагогічної науки в Україні (1996). *Післядипломна освіта педагогічних кадрів: проблеми розвитку*: матеріали звіт. наук. конф., Київ, 31 жовт. 1 листоп. 1996 р. К. (сс. 3-8) (Kyrychuk, O. V. Problems and perspectives of development of psychological and pedagogical science in Ukraine (1996). *Postgraduate education of pedagogical staff: proceedings of scientific conf.*, Kyiv, 31 October – 1 November, 1996. Kyiv, (pp. 3-8)).
- Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості в 1999–2005 роках (2001). *Освіта України: нормативно-*

- правові документи. К. (Comprehensive Action Plan for the Development of Rural Education Institutions in 1999-2005 (2001). *Education of Ukraine*. Normative-legal documents. Kyiv).
- Лернер, И. Я. (1980). *Процесс обучения и его закономерности*. М.: Знание (Lerner, I. Ya. (1980). *The learning process and its laws*. М.: Znaniie).
- Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті (2001). К.: Відродження (*The National Doctrine of the Development of Ukraine's Education in the 21st Century* (2001). К.: Vidrozhennia).
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про розвиток сільської загальноосвітньої школи» від 20 липня 1999 року № 1305 (2001). *Освіта України: Нормативно-правові документи*. К.: Міленіум (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Development of Rural Secondary School" dated July 20, 1999 No. 1305 (2001). *Education of Ukraine*. Normative-legal documents. К.: Milenium).
- Про розвиток сільської загальноосвітньої школи : постанова Кабінету Міністрів України від 20 лип. 1999 р. № 1305 (2001). *Освіта України: нормативно-правові документи*. К. (On the development of rural general education: the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 20. 1999 No. 1305 (2001). *Education of Ukraine*. Normative-legal documents. К.).
- Протоколи засідань колегії №№ 6-8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 18. Спр. 161. 155 (Protocols of board meetings №№ 6-8. *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 18, case 161, 155).
- Протоколи засідань колегії та документи до них. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 18, Спр. 9, 102. (Protocols, board decisions and documents to them. *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 18, case 9, 102).
- Протоколи, рішення колегії та документи до них. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 18, Спр. 7, 66. (Protocols, board decisions and documents to them. *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 18, case 7, 66).
- Протоколи, рішення колегії та документи до них. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 166, оп. 18, Спр. 10. т. 4, 94 арк. (Protocols, board decisions and documents to them. *Central state archive of higher authorities and management of Ukraine*, f. 166, descr. 18, case 10, vol. 4, 94 sheet).
- Розвиток загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості у 1995–1999 рр.: статист. матеріали* (1999). К. (*Development of general education institutions in the countryside in 1995-1999: statistic materials* (1999). К.).
- Романенко, М. І. (2002). Роль філософії освіти в реалізації національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті. *Філософія. Культура. Життя*, 7-31 (Romanenko, M. I. (2002). The role of the philosophy of education in the implementation of the national doctrine of the development of Ukraine's education in the 21st century *Philosophy. Culture. Life*, 7-31).
- Савченко, О. Я. (2000). Фактори впливу на якість загальної середньої освіти в сільській місцевості. *Сільська школа: стан, проблеми та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 14-15 квіт. 1999 р. К.* (сс. 7–14)) (Savchenko, O. Ya. (2000). Factors Influencing the Quality of General Secondary Education in Rural Areas. *Rural school: state, problems and prospects of development: proceedings of Ukr. Scient.-pract. conf., Kyiv, 14-15 April, 1999, K.*, (pp. 7-14)).

- Савченко, О. Я. Ціннісні орієнтації шкільної освіти (2000). *Філософія освіти XXI ст.*, 23-28 (Savchenko, O. Ya. Valuable Orientations of School Education (2000). *Philosophy of education of the XXI cen.*, 23-28).
- Статистичний збірник. Середні, позашкільні, дошкільні та професійно-технічні навчальні заклади (1997–1998 рр.)* (1999). М-во освіти України. К.: Компас (*Statistical Collection. Secondary, Out-of-School, Preschool and Vocational Education Institutions (1997-1998)*) (1999). Ministry of education of Ukraine. K.: Compas).
- Статистичні дані до засідання колегії Міністерства за підсумками 1994 р. (середні загальноосвітні, позашкільні навчально-виховні та дошкільні виховні заклади)* (1995). К.: ВВП «Компас» (*Statistical data to the meeting of the collegium of the Ministry on the results of 1994 (secondary general, extra-curricular and pre-school education institutions)*) (1995). К.: VVP “Compas”).
- Статистичні дані про середні, дошкільні та позашкільні заклади освіти системи Міносвіти України (1992–1996 рр.)* (1997). К.: Компас (*Statistical data on secondary, pre-school and out-of-school education institutions of the Ministry of Education of Ukraine (1992–1996)*) (1997). К.: Compas).
- Указ Президента України «Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти» від 2 червня 1998 року № 580/98 (2001). *Освіта України: нормативно-правові документи*. Київ.: «Міленіум» (Decree of the President of Ukraine “On Measures to Improve the Functioning and Development of General Secondary Education” of June 2, 1998, No. 580/98 (2001). *Education of Ukraine. Normative-legal documents*. Kyiv: “Milenium”).

РЕЗЮМЕ

Иванюк Анна. Приоритетные направления модернизации сельской школы Украины в условиях становления рыночных отношений (1991–1999).

В статье освещены приоритетные особенности становления образовательной политики в независимой Украине относительно функционирования сельской школы, раскрыты основные стратегии ее развития. По результатам статистического анализа представлена специфика развития сети сельских школ разных структур. Конкретизированы стратегии усовершенствования содержания образования и подготовки учителя к работе в социокультурной среде села на основе лично ориентированной парадигмы. Охарактеризована сущность приоритетных направлений модернизации сельской школы в условиях развития рыночных отношений в Украине в историко-педагогическом контексте 1991–1999-х гг. XX в.

Ключевые слова: сельская школа, модернизация, государственный стандарт содержания образования, содержание образования, государственная образовательная политика, школьная сеть, учебные планы, уровни повышения квалификации учителя сельской школы, учебные планы и программы повышения квалификации

SUMMARY

Ivaniuk Hanna. Priority ways of rural school modernization of Ukraine in the conditions of establishing of market relations (1991–1999).

In order to study the priority ways of the rural school modernization of Ukraine in the conditions of establishing of market relations in the chronological boundaries of 1991–1999, the methods of theoretical analysis, synthesis, generalization were used, which allowed to eliminate contradictions regarding development of rural schools as an integrated socio-cultural phenomenon. A general description of the characteristics and features of functioning of rural

schools in Ukraine on the results of problem-genetic research is given. Selected methods have allowed to explore and highlight the peculiarities of formation of an educational policy in independent Ukraine regarding functioning of the rural school, namely: the conceptual framework of the reform of general secondary education in independent Ukraine, represented by the State National Program "Education" ("Ukraine of the XXI Century"), the Law of Ukraine "On Education" (with amendments and supplements), the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Development of the Rural School", the documents of the Ministry of Education of Ukraine (minutes of meetings of the colleges) – preserving in the Central State Archive of higher authorities and management of Ukraine (p. 166), the basic strategy for rural schools.

According to the results of statistical analysis, materials from the funds of the above-mentioned archive, annual school reports, the specifics of the development of the network of rural schools of different types and structures are given. The dynamics of rural schools, which is determined by socio-economic, demographic factors, is investigated. The features of modernization of the network of rural schools, which was to increase the number of education institutions of new types – gymnasiums, lyceums are revealed.

The ways of transformation of the contents of school education of pupils from the normative-knowledgeable to the personality oriented paradigm are revealed. The variational component of the content of education of rural school's pupils was analyzed, which characterized the regional and socio-cultural specifics (expanding the range of optional classes, elective courses). The peculiarities of improvement of the content of education and preparation of the teacher for work in the socio-cultural environment of the village on the basis of a personally oriented paradigm are specified. The essence of the priority directions of the rural school modernization in conditions of development of market relations in Ukraine in the historical and pedagogical progress of 1991–1999s of the XX century was characterized.

Key words: *rural school, modernization, state standard of content of education, content of education, state educational policy, school network, curricula, levels of raising the skills of a teacher of a rural school, curricula and programs of professional development.*